

AHMET CEVDET PASHA'S HISTORIOGRAPHY AND HIS OPINIONS ON HISTORY EDUCATION AND HISTORY TEACHING¹

Sezai ÖZTAŞ

Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, sezaioztas@hotmail.com

Received: 01.05.2017

Accepted: 27.06.2017

ABSTRACT

Ahmet Cevdet Pasha, who had been in important positions in the Ottoman Empire in the 19th century, is a historian, jurist, educator, linguist and poet as well as a statesman. There are very few people in Ottoman history who carry all of these features together. In this respect, many researches have been done about Ahmet Cevdet Pasha up to the present day. Studies carried out in different fields with each passing day about him, are showing that these investigations are not yet completed. Ahmet Cevdet Pasha, who carries on many features, is one of the most important chronicler and historian of the Ottoman Empire in 19th century. Due to a great number of Ottoman historians are state chronicler, they usually deal with events in chronological order. Ahmet Cevdet Pasha is one of the few Ottoman historians who can go beyond this, use his own opinions about the causes and consequences of the events and take criticism as a method while deciding upon the sources. Ahmet Cevdet Pasha's studies and publishings in various fields affected his titles as historiographer and history educator positively. Having a multidisciplinary approach, Ahmet Cevdet Pasha brought a new understanding to Ottoman historiography and was in the struggle to deliver a philosophy of history and methodology. In this study, Ahmet Cevdet Pasha's historiography and his opinions on history education and history teaching will be discussed.

Keywords: Ahmet Cevdet Pasha, historiography, history education, history teaching.

AHMET CEVDET PAŞA'NIN TARİHÇİLİK ANLAYIŞI VE TARİH EĞİTİMİ İLE TARİH ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

ÖZ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde önemli görevlerde bulunmuş olan Ahmet Cevdet Paşa, bir devlet adamı olmasının yanı sıra tarihçi, hukukçu, eğitimci, dilci ve şairdir. Osmanlı tarihinde bu özelliklerin hepsini birlikte üzerinde taşıyan çok az kişi mevcuttur. Bu bakımdan günümüze kadar Ahmet Cevdet Paşa hakkında birçok araştırmalar yapılmıştır. Her geçen gün kendisiyle ilgili değişik alanlarda yapılan çalışmalar ise bu araştırmaların henüz tamamlanmadığını göstermektedir. Birçok özelliği üzerinde taşıyan Ahmet Cevdet Paşa, aynı zamanda XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli vakanüvis ve tarihçilerinden biridir. Osmanlı tarihçilerinin büyük bir kısmı vakanüvis oldukları için genellikle olayları kronolojik bakımdan ele almışlardır. Ahmet Cevdet Paşa ise bunun dışına çıkabilen ve olayların sebep ve sonuçları hakkında kendi görüşlerine de yer veren ve kaynakları kullanmaya karar verirken eleştiriye bir yöntem olarak kullanan az sayıda Osmanlı tarihçisinden biridir. Ahmet Cevdet Paşa'nın birçok alanda çalışmalar yapmış ve değişik alanlarda

¹ Bu çalışma 6-8 Nisan 2017'de International Congress Of Eurasian Social Sciences'ta Sözlü Bildiri olarak sunulmuştur.

eserler vermiş olması onun tarihçiliğine ve tarih eğitimciliğine olumlu etkileri olmuştur. Disiplinlerarası bir yaklaşıma sahip olan Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğine yeni bir anlayış getirmiş, bir tarih felsefesi ve metodoloji ortaya koyma çabası içerisinde bulunmuştur. Bu çalışmada Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçilik anlayışı ve tarih eğitimi ile öğretimine ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Cevdet Paşa, tarihçilik, tarih eğitimi, tarih öğretimi.

EXTENDED SUMMARY

Introduction

There has hardly been any methodologic route to be followed in historiography, historical events has been transferred without methodology until 19th century. 19th century, in this sense, has been regarded as a milestone in historiography. Scientific and historical transformation in Ottoman historiography was initiated in 19th century as well.

One of the very first names to occur in Ottoman historiography of 19th century is Ahmet Cevdet Pasha. He left a notable mark with his work and the methodology he had used in this century.

Ahmet Cevdet Pasha is a statesman and a historian who is mostly producing in history but indeed writing in various fields, has lived the period of Sultan Abdulmecid, Sultan Abdulaziz, Murath the fifth and Sultan Abdulhamit the second, and held office of various state institutions.

Ahmet Cevdet Pasha came to the world in 1823 in the present-day Bulgarian border, Lofça. At the age of 17, he was sent to Istanbul in 1839 by his grandfather in order to advance his education as there was no school in Lofça to continue his education. After his education, in 1844, he began his mission on state service as kadi in Premedi, which was located in Rumeli. In 1846, after meeting Mustafa Reşit Pasha, he was appointed to many levels of government. In 1853, the Encümen-i Dâniş commissioned Ahmet Cevdet Pasha to write down the events of the period from 1774 to 1826. In 1855, he became state cronicler (State historian in charge of identifying and writing events of the times in the Ottoman State). Ahmet Cevdet Pasha, who died in 1895, wrote many works until his death.

Written by Ahmet Cevdet Pasha, such works as *Tarih-i Cevdet*, *Tezâkir*, *Mâ'rûzât*, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevârîh-i Hulefâ*, Crimean and Caucasian History are the most important works of Ottoman historiography in 19th century.

Purpose

Ahmet Cevdet Pasha, who had been in important positions in the Ottoman Empire in the 19th century, is a historian, jurist, educator, linguist and poet as well as a statesman. There are very few people in Ottoman history who carry all of these features together. In this respect, many researches have been done about Ahmet

Cevdet Pasha up to the present day. Studies carried out in different fields with each passing day about him, are showing that these investigations are not yet completed.

In this study, Ahmet Cevdet Pasha's life, approach towards historiography and his opinions on history education and history teaching is discussed.

Method and Discussion

In this study, the questions raised by the researcher are as follows:

What is Ahmet Cevdet Pasha's life story? What is specific about Ahmet Cevdet Pasha's historiography and the methodology he used? What are his opinions about the history education and history teaching?

Conclusion

Due to a great number of Ottoman historians are state chronicler, they usually deal with events in chronological order. Ahmet Cevdet Pasha is one of the few Ottoman historians who can go beyond this, use his own opinions about the causes and consequences of the events and take criticism as a method while deciding upon the sources.

Ahmet Cevdet Pasha attempted to search extensive sources, scrutinized archives meticulously, asked witnesses' opinions. Prior to using the sources, he utilized critical vantage points. He has not only used Eastern sources but also utilized certain Western sources with an important place. Ahmet Cevdet Pasha, as he made the interpretation of the documents, gave some of them as full text at the end of his work. He sometimes took important parts of the documents, pointed out their essential and important aspects, and sometimes synthesized by establishing relationships between several documents.

Ahmet Cevdet Pasha has also lectured in history. He lectured General History and Islamic History for a while in Dârülmualimîn. In his lectures, he laid emphasis upon the causes of the historical events, explained the influencing factors and concluded from them.

Ahmet Cevdet Pasha's studies and publishings in various fields affected his titles as historiographer and history educator positively. Having a multidisciplinary approach, Ahmet Cevdet Pasha brought a new understanding to Ottoman historiography and was in the struggle to deliver a philosophy of history and methodology.

Ahmet Cevdet Paşa is a historian who studies written and oral sources in a comparative way and is able to analyze and synthesize the documents he obtained and try to interpret the events in a philosophical and sociological system. In this regard, unlike his predecessors, he understood the importance of using methodology in history and he used the concept in his works as much as possible.

He regarded history as a means to draw lessons from the past. He pointed to the role of history in the point of exploiting past experiences.

Ahmet Cevdet Paşa thought that everyone, especially statesmen, should learn history. He came up with ideas about the solutions of problems in his lifetime. He put many works into his life and became a scholar and statesman to be taken as an example with his hard work.

GİRİŞ

Tarih, XIX. yüzyıla kadar bir ilim dalından ziyade basit bilgi seviyesinde bulunmuş ve tarihçiler, insanlığın geçmişi hakkındaki malûmatın birbiri ile alakasız, irtibatsız ve muhakemesiz bir şekilde olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi üzerinde durulmadan nakledilmesi ile yetinmişlerdir (Kafesoğlu 1963: 1). XIX. yüzyıla kadar tarih yazıcılığında büyük ölçüde bir metot kaygısı güdülmemiş, genelde olaylar methodsuz bir şekilde aktarılmıştır. Bu anlamda XIX. yüzyıl, tarih yazıcılığında önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir.

XIX. yüzyıl, Osmanlı tarih yazıcılığında da yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bir taraftan klasik Osmanlı geleneğine bağlı olarak eserler verilmeye devam edilmiş, diğer taraftan yeni türler ve denemeler ortaya konulmuştur (İpşirli, 2000: 622).

Osmanlı tarihçiliği XV. yüzyılın ortalarında başlamış olup ilk eserlerin menakıbnâme, destan ve gazânâme türünde olduğu görülmektedir. Sonraki süreçte Tevârih-i Âl-i Osman adı altında ilk standart eserler ortaya konulmuş, XVI. yüzyılda biyografi ve bibliyografi türlerinin ilk örnekleri kaleme alınmış; yarı resmî saray tarihçiliği olan şehnâmenüvisliğin örnekleri verilmiştir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise yeni tarih türleri ortaya çıkmış ve resmî tarih yazıcılığı olan vakanüvislik müessesesi kurulmuştur. XIX. ve XX. yüzyıllarda daha da çeşitlenen tarih kaynaklarına yeni türler eklenmiştir (Özcan, 2013: 271).

Osmanlı tarih yazıcılığındaki çeşitliliğe rağmen dünya tarihçilerinin eserlerinden ve arşiv belgelerinden etraflıca yararlanma, tarihin yan dallarına müracaat etme, tarihî malzemeyi sağlam bir eleştiri süzgecinden geçirerek olayların sebep ve sonuçlarına inme gibi bilimsel tarihî metodların uygulanmaya başlanması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir (Hayta ve Ünal, 2011: 137). XIX. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığı, önceki yüzyıllardaki tarih yazıcılığına göre daha metodlu bir hale gelmiştir.

Bu yüzyılda, özellikle Tanzimat döneminde tarihyazımı yeni gelişmelere de sahne olmuştur. Bu dönemde Avrupa dillerini bilen tarihçiler yetiştiğinden bundan sonra yazılan genel tarihlerde, gerek eski kavimlerin gerekse Avrupa devletlerinin ihmal edilmemiş olduğu ve hatta milli tarihimize dair yazılan eserlerde bile muasır ve ilişkili olan batı hükümetlerinden de bahsedildiği görülmektedir. Hatta batı dillerine vakıf olmayan tarihçiler, bilenlere tercümeler yaptırarak eserlerinde bunlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir (Yinanç, 1940: 574-575). Ayrıca Tanzimat döneminde yeni tarih yazma yöntemleri benimsenmiş ve Avrupa'nın da etkisiyle tarih kitaplarındaki çeşitlilik artmıştır. Bu dönemde geleneksel yöntemden pragmatik yönetime bir geçiş söz konusudur (Behar, 1996: 54-55).

XIX. yüzyılda Osmanlı tarih yazıcılığında bilimsel ve tarihî bir dönüşüm başlamıştır. Söz konusu olan; Osmanlı dünyasını başkalarının da bulunduğu bir dünyanın içinde anlamaya çalışmak, vekayinâme ve rivayetlerin yanında belgeleri de kullanmak ve yabancı dildeki tarihleri okumaktır. Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyılın ilk yarısında ilk ilmî tarih sentezlerini Hammer ve Zinkeisen gibi yabancılar yapmıştır. Tarihi, mukayese ve dış dünya ile bağlantısını kurarak yazmak, tahminen 1853-54'te Hayrullah Efendi ile başlamıştır. Hammer'in de takdir ettiği bir modern tarih yazarı Hayrullah Efendi, yabancı dildeki kaynakları da geniş ölçüde kullanmıştır. Fakat bu

yüzyılda asıl önemli eseri, Avrupa dillerini bilmeyen ve tamamen son devir Osmanlı medresesinin eseri bir zeka olan Ahmet Cevdet Paşa yazmıştır (Ortaylı, 2009: 87).

XIX. yüzyıl Osmanlı tarih yazıcılığı denilince ilk akla gelen isim şüphesiz Ahmet Cevdet Paşa'dır. O, bu yüzyıla çalışmalarıyla, faaliyetleriyle ve kullandığı metodla damgasını vurmuştur (Tekindağ, 1971: 661). Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı *Tarih-i Cevdet, Tezâkir, Mâ'rûzât, Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Kırım ve Kafkas Tarihçesi* adlı eserler XIX. yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin en önemli eserlerindedir.

AHMET CEVDET PAŞA'NIN HAYATI (1823-1895)

Ahmet Cevdet Efendi'nin doğum tarihi ile ilgili en doğru bilgi kendi eseri Tezâkir'in 40. tezkiresinde mevcuttur.² O, "Bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicriyyesinde Rûz-ı Hızır'a kırk gün kalarak Lofça kasabasında tevellüd etmişim." (Cevdet Paşa, 1967: 3) şeklinde yazmıştır. Kendi yazdıklarından da anlaşıldığı üzere Ahmet Cevdet Efendi, milâdî 26/27 Mart 1823'de bugünkü Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan Lofça'da dünyaya gelmiştir.

Asıl adı Ahmet olup Cevdet mahlâsını daha sonradan almıştır. Babası Lofça idare meclisi azası ve istabl-i âmire pâyelilerinden İsmail Ağa'dır. Annesi ise kasabada Topuz-oğlu adı ile tanınmış bir aileden olan Ayşe Sünbül Hanım'dır. Ahmet Cevdet Efendi'nin bilinen en eski ceddî, Yularkıran Ağmed Ağa adında, Kırklarelili bir sergerdedir. Ahmet Ağa, Prut Harbi'ne katıldıktan sonra Kırklareli'ne dönmemiş ve Lofça'ya yerleşmiştir. Bundan sonra gelen cedlerinin hepsi Lofça'da kalmış ve kasabanın ileri gelenlerinden olmuştur. Dedesi Ali Efendi, Ahmet Cevdet Efendi'nin yetişmesinde müessir olmuştur. İlk tahsilini doğduğu kasaba olan Lofça'da yapmış, 17 yaşına gelince Lofça'da tahsile devam edebilecek bir müessese olmadığı için öğrenimini ilerletebilmek adına dedesi tarafından 1839'da İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da medrese tahsilinin yanında, medreseden kaldırılmış olan hesap, hendese, cebir ve hey'et kitaplarını okumuş, riyaziye dersleri almış, tatil günlerinde gittiği Murat Molla tekkesinde, bizzat Murat Molla'dan farsça öğrenmiştir (Ölmezoğlu, 1963: 114).

Bu muhitlerde bilgi ve kültürünü ilerlettiği gibi şiir ve edebiyat alanındaki eksiklerini de tamamlama imkanı bulmuştur. Kendi ifadesine göre okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek seviyede Fransızca ve Bulgarca bilmekteydi. Onun büyük bir ilim ve fikir adamı olmasında özel gayretlerinin önemli tesiri olmuştur. Kendi ifadesine göre öğrenimi sırasında tatil zamanlarında bile sürekli kitap okumuş, yalnızca bayram günlerinde tatil yapmıştır (Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 443-444).

² Ahmet Cevdet Efendi'nin hayatını kendi eseri olan *Tezâkir*'in 40. tezkiresinden öğrenebilmek mümkündür. O, *Tezâkir*'in 40. tezkiresinde güzel bir şekilde otobiyografisini ortaya koymuştur. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara: 1967. Yine kendisinin yazdığı *Mârûzât*'ta da hayatı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Mârûzât*, (Yayınlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul: 1980. Ayrıca kızı Fatma Aliye'nin yazdığı "Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı" adlı eserde de hayatı ile ilgili bilgiler mevcuttur. Bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Neşriyat, İstanbul: 1995.

1844 yılında Rumeli kazaskerliğine bağlı olan Premedi kazasında kadı olarak devlet hizmetinde göreve başlayan ve 1845 yılında İstanbul müderrisliği ruûsunu alan Ahmet Cevdet Efendi, ileriki yıllarda devlet yönetiminin birçok kademesinde önemli görevler almıştır.

1846 yılında Mustafa Reşit Paşa, meşgûl olduğu yeni kanunların tertip ve tanzîmiyle ilgili icâb ettikçe bazı şer'i meseleler ile ilgili bilgi almak amacıyla şeyhülislamıktan en alim ve en münevver kimsenin gönderilmesini istemiştir (Fatma Aliye, 1995: 39). Bunun üzerine, devrin şeyhülislâmı tarafından, Mustafa Reşit Paşa'ya yollanmış ve bu tanışma hayatının dönüm noktası olmuştur. Böylece Ahmet Cevdet Efendi medrese ve tekmeden sonra devlet ricâline intisab etmiş ve Reşit Paşa'nın ölümüne kadar ondan ayrılmamıştır (Meriç, 1975: 7). 1848 yılında Sadrazam Mustafa Reşit Paşa'nın bir talimatını bildirmek üzere Bükreş'e Keçecizâde Fuat Efendi'nin yanına gönderilmiştir. 10 Nisan 1849'da "*hareket-i hariç*" rütbesi almıştır.

14 Ağustos 1950'de Meclis-i Maârif-i Umûmiyye azalığına ve Dârümuallimîn müdürlüğüne getirilmiştir. (Cevdet Paşa, 1967: 41; Fatma Aliye, 58; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 444).³ Fakat vazifesine başlamadan Fuat Paşa ile birlikte Bursa'ya gitmiş ve burada onunla *Kavâid-i Osmaniyye* adlı kitabı ve Şirket-i Hayriyye'nin kuruluş nizamnamesini hazırlamıştır. 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçilmiştir. Yeniden kaleme aldığı *Kavâid-i Osmaniyye*'yi encümenin ilk eseri olarak Sultan Abdülmecid'e takdim etmiş ve derecesi "*hareket-i altmışlı*"ya yükseltilmiştir (Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 444).

1853'te Encümen-i Dâniş⁴, kendisini 1774'ten 1826'ya kadar geçen dönemin olaylarını yazmakla görevlendirmiş (Cevdet Paşa, 1953: 5; Cevdet Paşa, 1967: 58) ve *Tarih-i Cevdet*'in ilk üç cildini Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında tamamlayarak padişaha takdim etmiş ve derecesi "*süleymaniye*"ye yükseltilmiştir (Cevdet Paşa, 1967: 72). Şubat 1855'te ise vakanüvisliğe atanmıştır. Bu görevde bulunduğu sırada bir yandan *Tarih-i Cevdet*'in ciltlerini tamamlamaya, diğer yandan da kendi zamanının olaylarını yazarak *Tezâkir-i Cevdet*'i yazmaya çalışmıştır (Arıkan, 1986: 175). Kendisinin vakanüvislik görevi 1865 yılına kadar devam etmiştir.

Devlet kademelerindeki yükselmenin yanı sıra ilmiye mesleğinde de yükselmesini devam ettirerek, 1856 yılında "*mevleviyet*" derecesi alarak önce Galata daha sonra Mekke kadılığı, 1861 yılında İstanbul kadılığı pâyelerini almıştır. 1861 yılında İşkodra'da meydana gelen isyanı bastırmak üzere gönderilmiş ve bu vazifeyi başarıyla tamamlamıştır. 1863 yılında Bosna eyaletinin teftişine görevlendirilmiş, 1864 yılında ise Kozan taraflarının mülkî ıslahatına görevlendirilmiş ve burada başarılı ıslahatlar gerçekleştirmiştir. Onun bu başarılarından dolayı kendisini kıskananların çekememesi sebebiyle şeyhülislamlığa getirilecekken ilmiye sınıfından mülkiyeye nakledilmiş ve 1866 yılında kazaskerlik pâyesi vezirliğe çevrilmiştir (Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 444).⁵ Bundan

³ Ünal ve Birbudak (2013), arşivdeki belgelerin Ahmet Cevdet Paşa'nın idareye atanma tarihini 28 Safer 1267 (M. 2 Ocak 1851) olarak verdiğini belirtmektedir.

⁴ Berkes (2017: 235), Encümen-i Dâniş bilimler ve dil-edebiyat alanında büyük ve başarılı yapıtlar meydana getirmişse de, Encümen-i Dâniş'in en büyük katkısının Ahmet Cevdet Paşa'nın yazmaya memur edildiği tarih olduğunu ifade etmektedir.

⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı tarihi boyunca kazaskerlik rütbesinden vezirlik rütbesine geçirilen tek kişidir (Chambers, 1973: 464).

böyle "paşa" olmuştur. Kendisinin böyle bir beklentisi olmamasına rağmen gerçekleşen bu değişikliğe üzüldüğü *Tezâkir*'deki ifadelerinden anlaşılmaktadır (Cevdet Paşa, 1963: 198-199).

Bu tarihten sonra Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana Eyaleti'nin birleştirilmesi ile oluşturulan Halep valiliğine tayin edilmiştir. 1868 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına getirilmiştir. Divanın nezârete çevrilmesi ile Adliye Nâzırı olmuştur.⁶ Hanefi fıkına dayalı bir kanun kitabının hazırlanması gerektiği fikrini ortaya atmış ve bunun için oluşturan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'nin başkanlığına getirilmiş ve bu cemiyet Mecelle'nin ilk dört kitabını yayımlamış, beşinci kitabın hazırlığı biterken Ahmet Cevdet Paşa başkanlıktan azledilerek, Bursa valiliğine atanmışsa da birkaç gün sonra bu görevinden de alınmıştır (1870). Ancak cemiyetin çıkardığı altıncı kitabın eleştirilere uğraması üzerine 1871'de kendisine tekrar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlıkları verilmiştir. Daha sonra Maraş valiliğine tayin edilmişse de on sekiz gün sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti başkanlığına tayin edilmiştir (1872). Kısa bir süre sonra Şûra-yı Devlet üyesi, ardından Evkaf Nâzırı (1873), aynı yılın ortalarında Maarif Nâzırı olmuştur. 1874'te Şûra-yı Devlet başkan vekilliğine ardından Yanya valiliğine getirilmiş, 1875'te önce Maarif Nâzırlığı'na daha sonra Adliye Nâzırlığı'na getirilmiştir. 1876'da Rumeli teftişiyle görevlendirilmiş, döndüğünde Suriye valiliğine atandıysa da Suriye'de görevine başlamadan üçüncü defa Maarif Nâzırlığı'na atanmıştır. Bir süre sonra Adliye Nâzırlığı'na atanan Ahmet Cevdet Paşa, bu sırada Mecelle'yi tamamlamıştır. 1877 yılında Dahiliye Nâzırlığı'na atanmış, aynı yıl Evkaf Nâzırlığı'na naklen atanmış, 1878'de ise Suriye valisi olarak Şam'a gitmiştir. Daha sonra Ticaret Nâzırlığı'na atanmış, Haziran 1879'da on gün sadrazamlığa vekâlet etmiştir. Said Paşa başvekil olunca tekrar Adliye Nâzırlığı'na getirilmiş, Ahmet Vefik Paşa'nın başvekil olması üzerine 1882'de görevinden ayrılmış ve üç buçuk yıl resmi görev yapmamıştır. 1886'da beşinci defa Adliye Nâzırlığı'na atanmış, 1890'da Sultan II. Abdülhamid onu Meclîs-i Âli'ye tayin etmiştir. Ahmet Cevdet Paşa ömrünün bundan sonraki sürecinde vaktini daha çok ilmî çalışmalarına ve çocuklarına ayırmıştır. 26 Mayıs 1895'te Bebek'teki yalısında vefat eden Ahmet Cevdet Paşa, Fatih Sultan Mehmet Türbesi hazîresine gömülmüştür (Ölmezoglu, 1963: 116-119; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 444-445).

AHMET CEVDET PAŞA'NIN TARİHE AİT ESERLERİ

Ahmet Cevdet Paşa çok farklı alanlarda eserler yazmıştır. Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihe ait eserleri *Tarih-i Cevdet*, *Tezâkir*, *Mâ'rûzât*, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* 'dir.⁷

Tarih-i Cevdet

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Encümen-i Dâniş'in görevlendirmesi üzerine yazdığı *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt olup Osmanlı Devleti'nin 1774 yılında imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan olayları konu edinmektedir. Bu eser 30 yılda tamamlanabilmiştir (Ölmezoglu, 1963:

⁶ İlk Adliye Nâzırı Ahmet Cevdet Paşa'dır.

⁷ Ahmet Cevdet Paşa'nın tarih anlayışı bahsinde eserleri vücuda getirirken kullandığı kaynak, metot vb. açıklanırken de eserlerin içeriklerinden, bu noktaları vurgulamak adına zaman zaman bahsedileceği için tekrara düşmemek adına bu kısımda Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı tarih eserleri hakkında genel bir bilgi verilecektir.

119; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 448). Lewis (1998: 66), Ahmet Cevdet Paşa'nın yazdığı bu eserini Osmanlı tarihçiliğinin en büyük başarılarından biri olarak nitelendirmektedir. Çeşitli defalar baskıları yapılan bu eserin yeni harfler ile baskıları da bulunmaktadır.⁸

Tezâkir

Ahmet Cevdet Paşa'nın vakanüvisliği döneminde (1855-1865) bizzat kendisinin de içinde bulunduğu olaylara dair tuttuğu notlardan meydana gelmiş bir eserdir. Ahmet Cevdet Paşa, bu notları halefi Lûtfi Edendi'ye tezkireler halinde göndermiştir. Bu sebepten dolayı da bu esere *Tezâkir-i Cevdet* adını vermiştir. Eser kırk tezkireden oluşmaktadır. Eserde yazılanları yazar ya gözüyle görmüş veya görenlerden işitmiştir. Bir tür hâtırat niteliği de taşıyan bir eserdir (Cevdet Paşa, 1953: IV-XIV; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 448). Eserde, dönemin siyasî ve içtimâî olaylarından başka padişahların mizacına, devlet büyükleriyle ilişkilerine, saray kadınlarının özel hayatlarına, israf ve sefahatlerine, hükümetin bazı icraatlarının halk üzerindeki etkilerine ve bu yüzden çıkan karışıklıklara ilişkin önemli bilgiler anlatılmıştır (Cevdet Paşa, 1953: XV). Bu eser, Meriç'in (1975: 9) ifadesiyle vakanüvisten ziyade şuurlu bir devlet adamının eseridir. *Tezâkir-i Cevdet*'in Ahmet Cevdet Paşa tarafından Lûtfi Edendi'ye gönderilen metinleri mevcut değildir. Fakat *Tezâkir-i Cevdet*'in, Ahmet Cevdet Paşa'nın el yazısıyla olan müsveddeleri yirmi bir defter olarak İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır (Cevdet Paşa, 1953: IX-X; Ölmezoğlu, 1963: 120; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 448). Eser, yeni harfler ile Cavid Baysun tarafından dört cilt halinde neşredilerek, Türk Tarih Kurumu tarafından 1953-1967 yılları arasında basılmıştır.⁹

Mâ'ruzât

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Sultan II. Abdülhamid'in isteği üzerine yazdığı *Mâ'rûzât*, 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyasî olayları anlatmaktadır. Padişaha sunulması dolayısıyla *Mâ'rûzât* ismini alan bu eser "*cüzdân*" denilen kısımlara ayrılmış olup beş cüzdân halinde kaleme alınmıştır (Ölmezoğlu, 1963: 121; Halaçoğlu, 1980: XI-XIII; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 448). Ahmet Cevdet Paşa, gördüklerinden başka, kadınlar arasındaki dedikodulara, şahsi kanâat ve hâtıralara da yer verdiği için *Mâ'rûzât*, *Tezâkir-i Cevdet*'i tamamlayan bir eserdir (Halaçoğlu, 1980: XIV). Eser, yeni harfler ile Yusuf Halaçoğlu tarafından neşredilerek Çağrı Yayınları tarafından basılmıştır.¹⁰

⁸ Eserin bazı baskıları şunlardır: Osmanlıca baskısı için bkz. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet (Tertib-i Cedid) I-XII*, Matbaa-i Osmaniye (İkinci Tab'), Dersaâdet: 1309. Yeni harfler ile baskısı için bkz. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet I-XII*, (Sadeleştiren: Dündar Günday), Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1966. Ayrıca *Tarih-i Cevdet*, seçmeler yapılarak iki cilt halinde de 1973 ve daha sonra 1994 yıllarında basılmıştır. Bkz. Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I-II*, (Hazırlayanlar: Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar), MEB, İstanbul: 1973; Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler I-II*, (Hazırlayanlar: Sadi Irmak, Behçet Kemal Çağlar), MEB, İstanbul: 1994.

⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara: 1953.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara: 1960.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 21-39*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara: 1963.

Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, (Yayınlayan: Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara: 1967.

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Mâ'rûzât*, (Yayınlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul: 1980.

Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ

Hazret-i Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelip geçen peygamberlerin kıssalarını, İslamiyetin doğuşunu, Hz. Peygamberin hayatını, Hulefâ-i Raşidîn dönemini, Emevi ve Abbasi halifelerini, diğer Türk-İslâm devletlerini, Osmanlıların zuhûrunu ve Sultan II. Murad'ın saltanatının son yıllarına kadar geçen Osmanlı tarihini anlatır. Eserin tamamı on iki cüz olup, eserin ilk altı cüzü kendisi hayatta iken basılmış, diğer bölümleri ise kızı Fatma Âliye Hanım tarafından daha sonra neşredilmiştir (Ölmezoğlu, 1963: 121; Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 449). Eser, yeni harfler ile Mahir İz tarafından altı cilt halinde neşredilerek Kültür Bakanlığı tarafından basılmıştır.¹¹

Kırım ve Kafkas Tarihçesi

Ahmet Cevdet Paşa'nın, Halim Giray'ın *Gülbin-i Hânân* adlı eserinden faydalanarak kaleme aldığı küçük bir eserdir. Eser, Kafkasya'nın tarihî coğrafyası ile buralarda yaşayan toplulukların etnografyası hakkında bilgiler vermektedir.¹² İngiliz elçisi Lord Stradford Cannig'in isteği ile Paris Konferansı'nın toplanmasından önce yazılarak Mustafa Reşit Paşa'ya sunulan eseri, Mustafa Reşit Paşa Fransızca'ya çevirterek Lord Stradford Cannig'e vermiştir (Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 449).

AHMET CEVDET PAŞA'NIN TARİHÇİLİK ANLAYIŞI

Osmanlı Devleti'nde tarih yazıcılığı iki farklı tarzın etkisinde kalmıştır. Bunlardan ilki, *ilmî tarihçilik* diyebileceğimiz klâsik İslam tarihçiliği olup, doğru kaynağı ve rivayetin sıhhatini tespitinde sağlam metodlara dayanan, tasvirde sade ve külfetsiz bir dil kullanan tarzıdır. İkinci tarz ise kaynağın sıhhatini ehemmiyetli görmeyen, gerçeği arama yerine ahlakî telkinleri amaç edinen, sade dil ve üslup yerine külfetli ve belâgatli bir dili tercih eden *edebî tarihçiliktir*. Ahmet Cevdet Paşa, bu iki tarzın ahenkli bir terkîbini meydana getiren tarihçi neslin son büyük temsilcisidir (Kütükoğlu, 1986: 110). Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde bu iki farklı tarzı bir araya getirerek sentez yapabilmiş bir tarihçidir.

Avrupa tarihi meselelerini ele alışının, herşeyden önce vakanüvis geleneğinin bitişi ve tarih metodolojisinde yeni bir döneme giriş anlamı taşıdığını ifade eden Ortaylı (1986: 163), Ahmet Cevdet Paşa'nın sağlam bir senkronoloji bilgisine ve sezgisine sahip olduğunu, olayların zamanlaması ve birbirleriyle olan ilgisini iyi kurduğunu tarih yazıcılığı bakımından Osmanlı tarihçiliğine önemli yenilikler getirdiğini belirtir. O, eserlerini kaleme alırken önceki tarihçilerden daha modern bir yöntem kullanmıştır.

Ahmet Cevdet Paşa, tarihî belgeleri yorumlama ve değerlendirme bakımından Osmanlıda modern tarihçiliğin öncüsü sayılabilir. Bu konuda kendinden önceki tarihçiler onun kadar başarılı değildirler. Kendisinden önce de vakanüvis tarihlerinde hatt-ı hümayûnlar, fermânlar ve çeşitli belgeler yayınlanmış olsa da, bunlar belge değerlendirmesi ve yorumlaması yapmamışlardır. Ayrıca önceki tarihçilerin, belgeler arasında ilişki kurmadıkları

¹¹ Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiyâ I-VI*, (Hazırlayan: Mahir İz), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2000.

¹² Cevdet Paşa, *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*, Matbaa-i Ebüzziya, Kostantiniyye: 1307.

gibi olayların sebep ve sonuçlarını da ortaya koymadıkları görülmektedir. O, sonraki tarihçilerin çalışmalarının gerçekçi ve doğru temellere dayandırılması bakımından önemli bir rol oynamıştır (Özkaya, 1986: 145-146). Bu bağlamda kendisi, modern tarihçiliğin öncüsü olarak görülebilir.

Ahmet Cevdet Paşa'ya göre tarihçi, tarafsız şekilde olayların doğrularını yanlışlarından, lüzumlularını lüzumsuzlarından ayırmalı; olayların gerçek sebeplerini bularak, birbirleriyle mukayese etmeli, eserlerini sade ve açık bir dille yazmalıdır. O, bu tarih anlayışına bağlı kalmaya dikkat etmiş, kaynakları kuvvetli bir mantık ve muhakeme ile eleştiriye tabi tutarak, hadiseleri birbirleriyle karşılaştırıp bundan sonuçlar ve dersler çıkarmaya çabalamıştır (Halaçoğlu, 1980: XII).

Ahmet Cevdet Paşa, tarih felsefesi üzerine fikirler yürütmüştür. Ortaylı (2009: 97)'ya göre Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'nde tarih felsefesini ilk başlatan kişi olup Osmanlı tarihini, İslam tarihini ilk kez özgün bir muhteva ile yorumlayıp dünya tarihi içinde bir konuma oturabilen biridir. Ahmet Cevdet Paşa'da somut tarih ile tarih felsefesi iç içedir. Çünkü vakalar kendi kendilerine konuşmazlar. Onları olduğu gibi nakletmek, parçalamak yani bütünden ayırmaktır. Tarihçinin vazifesi olayları sebep ve sonuçlarına bağlamak, belli bir tarih çerçevesi içine yerleştirerek açıklamaktır (Meriç, 1975: 19).

Ahmet Cevdet Paşa, tarihî olayların çokluğunu sosyolojik bir geometriye de oturtmuştur (Meriç Yazan, 2009: 10). O, tarihî olayları naklederken, onları içtimaî çerçeveleri içine oturtmak, hangi sebeplere bağlı olarak ortaya çıktıklarını aydınlatmak kaygısını hep içinde taşımıştır (Meriç, 1975: 68). Bu bakımdan Ahmet Cevdet Paşa'ya sadece bir vakanüvis gözüyle bakmamak gerekir. Çünkü kendisi olayları yazarken olayların ardındaki sosyal sebepleri de araştırmış bir tarihçidir.

Kendisinin özellikle *Tezâkir*'e yansıyan gözlemleri, dönemin toplumsal yapısına, bu yapının temel birimleri olarak siyaset, ekonomi, demografi, eğitim, kültür kurumlarına, bunların yapıları ve işleyiş biçimleriyle günlük hayatın karakteristik alışkanlıklarına ışık tutmuştur (Doğan, 2009: 234). O, bu eseri ile vakanüvislik ve tarihçiliğini aşan bir tarzı denemiştir. Yerinde inceleme, gözlem, olay ve kişi eleştirileri, karşılaştırmalı tahliller gibi sosyolojik yöntemlere yatkın teknikler kullanmıştır (Doğan, 2009: 244).

Belgelerin yorumunu yaptığı gibi, bunlardan bazılarını eserinin sonuna tam metin olarak vermiştir. Bazen belgelerin önemli kısımlarını almış, onların esas ve önemli yönlerini belirtmiş, bazen de birkaç belge arasında ilişkiler kurarak sentezler yapabilmıştır. Kendisi devlet belgelerini gördüğü için hatt-ı hümâyûn, fermân, hüküm, berat, tayin, azil ile ilgili belgelerin kapsamını tam olarak öğrenmiş ve bunları değerlendirmiştir. Kendisinden önce yazılan dünya ve Türk tarihçilerinin eserlerinden de yararlanmış. Fakat bunların sadece isimlerini zikretmiştir (Özkaya, 1986: 146).

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'te "*Tarih-i Cevdet'in Mehazları*" başlığı altında başvurduğu kaynaklardan bahsetmektedir (Cevdet Paşa, 1309: 4-13). Eserinde böyle bir kısım olması, onun tarihyazımında kaynaklara verdiği önemi göstermesinin yanında tarih metodolojisi yolunda atılmış bir adım olarak da değerlendirilebilir.

Teracim kitapları, mezar taşları, vakfiye, sikke vb. malzemenin tarihin açıklanmasında çok önemli olduğunu kavramış bir tarihçiydi. Meskûkâtın tarihe ışık tutabileceğinin bilincinde olan Ahmet Cevdet Paşa, bütün Osmanlı paralarını incelediğini ifade etmektedir (Arıkan, 1986: 176). Görüldüğü üzere yapmış oldukları, o dönem tarihçiliği açısından bir dönüm noktası niteliğindedir.

Ahmet Cevdet Paşa, batılı kaynaklardan da yararlanmıştı. Örneğin, *Tarih-i Cevdet* sadece doğu kaynaklarına dayanılarak yazılmış bir eser değildir. XIX. yüzyıl Avrupa tarihçiliğinde önemli bir yer tutan belli başlı eserler de bu eserin kaynakları arasında yer almaktadır (Arıkan, 1986; Ölmezoğlu, 1963: 119).

Yabancı kaynaklardan da yararlanmış ve eserlerinden alıntılar yaptığı bazı tarihçilerin adlarını vermiştir. Yunan İsyanı konusunda Baron Prokesch von Osten ve Georg-Gottrieg Gervinius adlarını verdiği tarihçilere örnek olarak verilebilir. Aynı zamanda Sırp İsyanı konusunda batıda yayınlanmış eserlerden haberdar olduğu da görülmektedir. Sırbistan müverrihi Manke'den yararlandığını belirtmektedir. Ahmet Cevdet Paşa'nın, Manke diye belirttiği bu kişi Alman Tarihçi Leopold von Ranke'dir (Ortaylı: 1986: 190-191).

Öğrencisi Selim Sabit'e, düşüncelerinin oluşmasında ve tarih metodolojisinin gelişmesinde Michelet, Taine, İbn Teymiye, İbn Haldun, Nakdi'r-Rical, sahibi Hafız Zehebî çok etkili olduğunu; Hammer, Buckle, Macaulay ve Montesquieu'dan da çok yararlandığını belirtmiştir (Muallim Cevdet, 1333: 435). Fakat Ahmet Cevdet Paşa'nın batılı müelliflerden yararlanıp yararlanmadığı ve ne derece yararlandığı konusunda farklı fikirler öne sürülmektedir.¹³ Yine bu konu ile ilgili olarak, Ahmet Cevdet Paşa'nın Fransızca bilgisi konusunda tam bir netlik yoktur.¹⁴ Fatma Aliye Hanım, babasının Fransızca'dan tarih ve hukuka ait kitapları anladığını, edebiyat yönünden zayıf olduğunu belirtir.¹⁵ Kendisi ise Fransızca'ya yeterince çalışmadığını ifade etmiştir:

"Sanki yeniden mektebe başladım ve bu vesîle ile mesail-i siyâsiyyeye dâir haylice ma'lûmat aldım ve ol devirde elsine-i efrençiyeye okumak şî'âr-ı ulemâya münâfi görüldüğünden bunu ihvan-ı tarîkden mektûm tutardım. Binâen-aleyh Fransızca'ya lâyıkıyla çalışmadım." (Cevdet Paşa, 1967: 21).

¹³ Bazı yazarlar, batılı müelliflerden yararlandığı noktasında birleşirken bazı yazarlar buna şüphe ile yaklaşmaktadır. Bu fikirlerin bazılarını ilgili bkz. Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Bedir Yayınevi, İstanbul: 1995; Ümit Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul: 1975, s.10-11; Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa" *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1986, s.111; İlber Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi" *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1986, s.163-172.; Zeki Arıkan, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler" *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1986, s.181-182.

¹⁴ Ortaylı (2009: 164), Ahmet Cevdet Paşa'yı XIX. asır dehası olarak nitelendirmekte ve "Ahmet Cevdet Paşa, şayet Fransızca'yı elsine-i şarkıyye kadar iyi bilseydi ve Fransız kültürünü ve düşüncesinin metinlerini birinci elden izleyebilseydi ne olurdu acaba?" diye sormakta ve sorusuna kendisi "Jean Jacques Rousseau'nun çok orijinal ve halen tartışılan bir değerlendirmesine sahip olurduk en azından" şeklinde cevap vermektedir.

¹⁵ "Cevdet Efendi, tahrîr-i âsâr husûsunda bu kitâbeti beğenip o yolda yazmaya lüzum gördü. Bundan başka Reşid Paşa'nın nezdî, ekâbir mekteb-i siyâsî olmakla o husûsda yeniden başlamış oldu. O esnâda Fransızca taallümüne dahi başlamış ise de o zaman ecnebi bir lîsân okumak şîâr-ı ulemâya münâfi görülmekte olduğundan gizli tederrüs eylemesi ve kimsenin yanında tekellüm edememesi hangi ilmi taalûme başlasa pek çabuk tahsîl eyleyen Cevdet Efendi'nin Fransızca'da ziyâde meleke kesb eylemesine mâni olmuştur. Fransız lisanının gramerinin pek iyi bilir, çok lûgat bellemiş olduğu hâlde serbest söyleyemez idi. Fransızca'dan tevârîhe ve kavânîne mütâallik kitapları anladığı hâlde edebiyat cihetinde zâif kalmış idi. Fransızca'yı pek iyi anlar, lâkin iyi söyleyemediğini bildiği için söylemezdi." (Fatma Aliye, 1995: 41).

Batılı müelliflerden yararlanıp yararlanıp yararlanmadığı ve ne derece yararlandığı konusunda farklı fikirler öne sürülmüş olsa da, Ahmet Cevdet Paşa'nın tarihçiliği üzerinde bugüne kadar çalışma yapmış olanlar, Paşa'nın tarih metodolojisinin gelişmesinde İbn Haldun'dan etkilendiği noktasında ittifak içerisindeyler. Tanpınar (2009: 207) ise bu etkilenmenin kuvvetli olduğunu vurgulamak adına Ahmet Cevdet Paşa'yı "*İbn Haldun'un son şakirdi*" olarak nitelendirmiştir.

Tarih-i Cevdet'te sadece Osmanlı tarihiyle sınırlı kalmamış, Osmanlı tarihinin dışına da çıkabilmiş, insanlık tarihini ilgilendiren konu ve olayları kitabına ustaca yerleştirmiştir. Eserinde, feodal dönemden başlamak üzere 1821 Laibach Kongresi'ne kadar Avrupa'nın siyasal, sosyal, ekonomik ve teknik gelişmeleri incelenmiş, ABD'nin bağımsızlığını kazanmasına, Fransız İhtilâli ve sonrası gelişmelerine değinilmiştir. Ayrıca çağdaş tarihçiliğin üzerinde önemle durduğu konular da işlenmiş, salgın hastalıklar, moda akımları, yangınlar, Haçlı Seferleri'nin sonuçları, barut ve ateşli silahların yayılması, denizcilik tarihi, Amerika'nın keşfi, ve Amerikan gümüşünün Akdeniz dünyasına ulaşması, tütünün yayılması, zenci (köle) ticareti vb. konulara yer verilmiştir. Doğu ve Batı dünyasındaki gelişmelerin de karşılaştırmalı olarak ele alındığı görülmektedir (Arıkan, 1986: 178-179).

Ahmet Cevdet Paşa, pek çok belgeyi ve bilgiyi ilk defa ortaya koymuş bir tarihçidir. Örneğin Sened-i İttifak, arşiv belgelerinden yararlanılarak ilk kez kendisi tarafından ortaya konulmuştur. O, XVIII. yüzyılın sosyal olaylarını arşiv belgelerinden yararlanarak çok iyi değerlendirebilmiş bir tarihçidir (Özkaya, 1986: 148-149).

Yazdığı birçok olayda o, "*atanmış*", "*görevli*" bir kişidir. Bu durum kendisini birçok olayın birinci derecede gözlemcisi yapmış, gelişen bazı siyasal ve toplumsal olayları, öncesi ve sonrası ile birlikte değerlendirebilme imkanı sağlamıştır. Bunu onun yönteminde görebilmek mümkündür (Doğan, 2009: 233).

Tezâkir ve *Marûzât* adlı eserleri hâtirât türünün ilk ve en önemli örneklerindedir (İpşirli, 2000: 623). Büyük hâtiracılar gibi, sıklıkla kendinden bahsedebilme kabiliyeti olduğunu belirten Tanpınar (2007: 211), bu başarısının sırrının müşahede kuvvetinden kaynaklandığını belirtmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın eserlerinde eleştiriyi bir yöntem olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, *Tarih-i Cevdet* eleştiri fikrine dayanan bir eserdir. Gerçekten bu durum eserin konusu olan zamanda vardır. 1774-1826 yılları, devletin en büyük biçim değiştirdiği yıllar olup bir taraftan sınırların kesin vafını kaybettiği, devletin güvenliği ile ilgili zafiyetlerin yaşandığı cemiyet hayatının bütün kurumlarıyla dağılma manzarası gösterdiği yıllardır. Bu çözülme manzarasının yanı başında her şeyi yeni baştan kurmak zorunluluğu baş göstermiştir (Tanpınar, 2007: 207). Bu yüzden Ahmet Cevdet Paşa, eserlerinde eleştiriyi bir yöntem olarak kullanmıştır. Yazmış olduğu dönemi eleştirirken önemli değerlendirmeler de yapmaya çalışmıştır.

Kensisinden, *Tarih-i Cevdet*'i yazarken herkesin anlayabileceği bir üslup kullanması istenilmiş, bunun üzerine *Tarih-i Cevdet*'i yazarken herkesin anlayabileceği bir üslup kullanmıştır.¹⁶

¹⁶ "*İlm-i târih dahi birkaç kısma taksîm ve âzâdan ba'zı zevata tevzî' olunduğu sırada bin yüz seksen sekiz senesinden iki yüz kırk bir senesine kadar olan vekaayi'in yazılması hisse-i fakîre isâbet eyledi ve elfâz-ı garîbe isti'mâlinden ve tekellûfât-ı*

Tarihî olayları yazarken ve tarihî olaylar üzerinde yorum yaparken objektiflik ilkesini göz önünde bulundurmaya çalışmıştır. Bu bakımdan, onun yazdığı eserler objektif birer kaynak olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Hammer, *Tarih-i Cevdet*'i "*Devlet-i Aliyye târihini yazmak niyetinde bulunacak Frenk müverrihleri için en zengin ve en mu'temed me'haz*" (Cevdet Paşa, 1967: 74) olarak nitelendirmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa, geleceği kurabilmek için geçmişini konu edinmiştir. Yıkılmak üzere olan bir dünya devletinin gelecekte var olmasını sağlayabilmek adına tarih bilincinin kaçınılmaz olduğunu görmüş ve bunu çalışmalarına yansıtma çabası içerisinde olmuştur (Bıçak, 2009: 56).

AHMET CEVDET PAŞA'NIN TARİH EĞİTİMİ VE TARİH ÖĞRETİMİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİ

Ahmet Cevdet Paşa tarih kitapları yazmış ve tarih derslerine girerek tarih öğretmenliği de yapmıştır. Başta *Tarih-i Cevdet*'in ilk cildi olmak üzere yazmış olduğu eserlerde tarih, tarih eğitimi ve tarih öğretimi ile ilgili önemli tespitlerde bulunmuştur. Girdiği tarih derslerinde de önemli uygulamalarda bulunmuş bir eğitimcidir. Bu bölümde, kendisinin yazdığı eserlerinden ve tarih öğretmenliğinden hareketle kendisinin tarihe, tarih eğitime ve tarih öğretimine ilişkin görüşleri ele alınacak ve tarih öğretimindeki uygulamaları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*'in ilk cildinde "*İlm-i Tarihin Lûzum ve Fâidesi Beyânındadır*" kısmında tarih ilminin tanımını aşağıdaki şekilde yapmıştır:

"İlm-i târih efrâd-ı nâsi vekâyi ve meâsir-i mâziyyeye ve vükelâ ve havâssı hafâya ve serâir-i mukteziyyeye muttali edip nef'î âmme-i âleme aid ve râcî' olduğundan amme-i eşhâs mütala'asına mecbûl ve beyne'l havâss makbûl ve mergûb bir fenn-i kesîrû'l-menâfi'dir." (Cevdet Paşa, 1309: 15).

Görüldüğü üzere, ona göre tarih ilmi, halka geçmişte yaşanmış olaylar ve geçmişe ait eserler hakkında bilgi verirken, devlet adamlarına da geçmişteki olayları öğretip duyuran, halkın okuyup, değerlendireceği ve yöneticilerce çok kıymet verilen, faydaları çok olan bir ilimdir.

O, "*...mâzî ve müstakbel ahvâline vâkıf ve belki ezel ve eded esrârını ârif olmağa insanda bir meyl-i tabîi olduğundan ale-l-umûm nev'-i beşerin bu fenne ihtiyâc-ı ma'nevîyyesi der-kârdır."* (Cevdet Paşa, 1309: 16-17) diyerek geçmiş ve gelecek durumunu bilmek eğiliminden dolayı genel anlamda insanın tarihe manevi olarak ihtiyacının aşikar olduğunu belirtmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa için tarih, ezeli bir akış olup bütün beşerî kıymetleri ve gerçekleri değiştiren bir "*hengame-i ibret*"tir (Meriç Yazan, 2009: 13). Tarih eğitimi ve öğretimi ile ilgili tespitlerinden biri devlet adamlarının tarih bilmesi gerektiğidir. O, "*...ilm-i târihten sa'ir eşhâs gibi ahvâl-ı zâtiyyelerince müntefi olduklarından başka*

münşiyâneden sarf-ı nazarla herkesin anlayacağı ta'birât ile yazılması tenbîh olundu. İşte bunun üzerine Tarih-i Cevdet tahrîrine başladım ve târik-i tersilde kaba Türkçe ibârât ile tahrîrini iltizâm eyledim."(Cevdet Paşa, 1967: 58).

mesâlih-i düveliyyece dahî müstefid ve mütemetti' olurlar." (Cevdet Paşa, 1309: 17) diyerek, devlet adamlarının tarih ilminden diğer kişiler gibi kendilerince yararlanmalarının yanında devlete ait işlerde de tarih ilminden yararlanabileceklerine vurgu yapmıştır.

Tarih eğitimi ve öğretiminin önemi ile ilgili başka tespitleri de vardır. *"Ve hıfz-ı nizâmat-ı düveliye ilm-i tarih ile olub usûl-ı sâlifenin vakt ü hâle tatbîkinde ise fevâid-i kesîre mütehakkık olduğundan ba'zı ulemâ ilm-i târihin ta'lim ve te'allümü derece-i vücûbdadır dediler.*" (Cevdet Paşa, 1309: 17) diyerek, devlet düzeninin korunmasında tarihin önemine vurgu yapmış ve tarih ilminin geçmiş yöntemlerin şimdiye uygulanmasında pek çok faydalar sağladığı için bazı ulemanın tarih ilmini öğretme ve öğrenmenin gerekli olduğunu söylediklerini ifade etmeye çalışmıştır. Görüldüğü üzere tarihin eğitimi ve öğretimini herkes için özellikle devlet adamları için gerekli gören Ahmet Cevdet Paşa, yazdığı eserlerinde zaman zaman tarih eğitimi ve öğretiminin önemi üzerinde durmaya çalışmıştır. Tarihi, geçmişten dersler çıkarılabilecek bir araç olarak görmüş, geçmişteki tecrübelerden yararlanılması noktasında tarihin rolüne dikkat çekmiştir.

Tarih bilmenin önemi ile ilgili Abbasi halifesi Kâim bi-Emrillâh zamanında yaşanan bir olayı aktarmıştır. Abbasi halifesi Kâim bi-Emrillâh zamanında, Hayberli birkaç Yahudi Bağdat'a gelerek cizyeden muaf olduklarını gösteren Hz. Ali'nin hattı ve ashâbı kiramdan birkaç zatın şahitliklerinin de kayıt altına alındığı evrakı halifeye göstermişlerdir. Bu evrak, sahte olup olmadığının tespiti için tarihçi Hatîb-i Bağdâdî'ye gösterilmiş ve Hatîb-i Bağdâdî evrakın sahte olduğunu tespit etmiştir. Böylece, tarihçi, devlet hazinesinin zarara uğramamasına, yararlanmasına sebep olmuştur (Cevdet Paşa, 1309: 17). Görüleceği üzere tarihte yaşanmış bu olayı örnek vererek, tarih bilmenin gerçekte olmayan bir uygulamaya gidilmesini engellediğini açıklamaya çalışmış ve tarihin öğretilmesinin değerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Her milletin tarihini korumak zorunda olduğunu *"...her şahıs tasavvurâtını kendi lisânı üzere kurup da sonra başka lisâna tercüme ettiği gibi her millet vekaayı'ı kendi târihi üzere tertîb edip tevârih-i sâireyi ana kıyâs ile bulur ve aksi insâna ters gelir. Bu cihetle her millet kendi târihini muhâfazaya mecbûr olur"* (Cevdet Paşa, 1967: 241) sözleriyle açıklamıştır.

Ahmet Cevdet Paşa'nın birçok sıfatı bünyesinde barındıran bir kişi olduğu daha önce vurgulanmıştı. Bu sıfatlarından biri de kendisinin öğretmen olmasıdır. Bildiğimiz gibi 1845'te müderrislik mesleğine girmiş ve dersler vermeye başlamıştır. Hayatı boyunca birçok branşta dersler veren Ahmet Cevdet Paşa, Dârülmualimîn'de bir süre *Genel Tarih* ve *İslam Tarihi* dersleri vermiştir. Bu anlamda aktif olarak tarih öğretmenliği de yapmıştır.

İyi bir eş ve ailesine bağlı bir baba olan¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa, iyi bir öğretmen ve eğitimcidir. Kendisi çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiş ve onlara bizzat dersler vererek öğretmenlik yapmıştır. Ahmet Cevdet Paşa, kendi çocuklarının dışında Mustafa Reşit Paşa'nın çocuklarına da eğitim vermiştir.

14 Ağustos 1950'de Ahmet Cevdet Paşa *Dârülmüallimîn* müdürlüğüne getirilmiştir. Onun, *Dârülmüallimîn* müdürlüğüne getirilmesinden sonra bizzat kendisinin yazdığı *Dârülmüallimîn Nizâm-nâmesi* yürürlüğe girmiştir. Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan bu nizâm-nâme ile *Dârülmüallimîn*'in teşkilatlanması büyük ölçüde sağlanmış ve okuldaki eğitim-öğretim işleri bir düzene konulmaya çalışılmıştır. Okulun eğitim süresinden öğrenci sayısına, öğrenci alımı ve burslardan, okutulacak derslere kadar okulun işleyişine yönelik düzenlemeler yapılmıştır (Ünal ve Birbudak, 2013: 17). Ahmet Cevdet Paşa, yaptığı düzenlemelerle ve özellikle *Dârülmüallimîn Nizâm-nâmesi*'ni hazırlayıp yürürlüğe koymasıyla bu okul için önemli hizmetlerde bulunmuş bir şahsiyettir.

Mustafa Reşit Paşa, onu birçok önemli görevde istihdam etse de, Ahmet Cevdet Paşa devlet memuriyeti istemeyip, medreseye çekilip ders vermek ve eser telif ederek devlete ve millete hizmet etmek azminde olduğunu belirtmiştir (Cevdet Paşa, 1967: 40; Fatma Aliye, 1995: 58).

Ahmet Cevdet Paşa'nın, ilim öğrenmenin verimli ve farklı yöntemlerini sık sık kullandığı bilinmektedir. Tartışma, müzakere, başkasına öğretme, özel ders alma ve verme, bir dersi yazarak öğrenme, özetleme, şerh ya da haşiye yazma, farklı derslere bir arada çalışma gibi modern eğitimin tartışmasız kabul ettiği yöntemleri uygulamıştır (Gündüz, 2015: 207).¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa, öğrenmede uygulamış olduğu bu yöntemleri öğreticiliğinde de kullanmaya çalışmış bir eğitimcidir. Öğrencisi Selim Sabit Efendi'nin naklettiğine göre, okuttuğu *İslâm Tarihi* ve *Genel Tarih* derslerinde olayların nedenleri üzerinde durur, olaya etki yapan etkenleri açıklar, bunlardan sonuçlar çıkarır ve bu sonuçlar üzerinden öğrencilerin düşünmelerini sağladı (Binbaşıoğlu, 2014: 134).

Ona göre tarih, büyük ve önemli olayların meydana geldiği gibi güçlü bir muhakeme ile ifade edilmesinden ibarettir. Bu durum *eğitim ve telkin* bakımından önem kazanmaktadır. (Halaçoğlu ve Aydın, 1993: 446).

Ahmet Cevdet Paşa, tarihî olayları anlatırken tümdengelim metodunu sıklıkla kullanan bir tarihçidir. Hangi konuyu anlatmaya başlarsa başlasın, öncelikle geniş bir açıklama yapmakta, ardından daha özel konulardan bahsetmekte ve sonra asıl konuyu anlatmaya başlamaktadır (Gündüz, 2015: 160). Ahmet Cevdet Paşa'nın karşılaştırmalı tarih metodunu kullandığı görülmektedir. Matbaanın Osmanlı'ya gelişi meselesi anlatılırken, aynı zamanda farklı ülkelerde bu meselenin nasıl yaşanmış olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. (Gündüz, 2015: 161). Osmanlı-Rus münasebetlerini anlayabilmek için Rusya'nın modernleşme tarihine bakmış ve Osmanlı modernleşmesi ile karşılaştırmalar yapmış (Ortaylı, 1986: 163-164), Doğu ve Batı dünyasındaki gelişmeleri

¹⁷ Ahmet Cevdet Paşa'nın iyi bir eş ve ailesine bağlı bir baba olduğu ailesine yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Ahmet Cevdet Paşa'nın ailesine yazdığı mektuplarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*. İstanbul: 2007, Gökkuşbe. Ayrıca iyi bir eş ve ailesine bağlılığı konusunda bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâbetleri" *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul: 1986, s.199-222.

¹⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitimciliği hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Doğu Batı Yayınları, Ankara: 2015.

karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Tarihî olayları anlatırken tündengelim metodunu, karşılaştırmalı tarih metodunu sıklıkla kullanan bir tarihçinin, vermiş olduğu tarih derslerinde de bu metodları kullanmış olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Tarih ilminde asıl amacın gerçeği bulmak olduğunu vurgulamıştır. Tarih ilminde amacın, beğenilen şekilde ortaya koyma ve ağır cümleler kullanmak olmaması gerektiğini belirtmiştir (Cevdet Paşa, 1309: 14). Buradan da anlaşılacağı üzere, Ahmet Cevdet paşa, tarihin öğretilmesi için yazılan dilin ağdalı olmamasına dikkat çekmiştir.

Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitimci olarak öğreticiliği ve yazılmış eserleri dikkate değerdir. Çocuklar için yazdığı *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ* adlı eseri özellikle sade ve akıcı tarzıyla pedagojik olarak öne çıkmaktadır (Kütükoğlu, 1986: 114). Bu eserinde ilmî olmaktan ziyade eğitici ve öğretici bir amaç güden Ahmet Cevdet Paşa, eserini okuma yazma bilen herkesin, özellikle yeni nesillerin kolayca anlayabileceği bir şekilde sade ve akıcı bir tarzda kaleme almıştır (Ölmezoğlu, 1963: 121).

Toplumun sorunlarının tespitinde ve çözümünde büyük ölçüde tarihe bağlı olduğundan, günün şartlarında tarihi ön plana çıkarmanın kaçınılmaz olduğunun farkına varmış, bu düşünceleri de uygulayarak öğretme çabası içerisinde olmuştur (Bıçak, 2009: 25).

Ahmet Cevdet Paşa, tarih dersleri ve başka dersler vererek öğretmenlik yapmış, Dârümuallimîn müdürlüğü yapmış, üç kez Maarif Nazırlığı görevinde bulunarak eğitim-öğretim ile ilgili kararların alınmasında etkili olmuş, tarih kitapları ve ders kitapları yazmış tarih eğitimcisi yönü de bulunan bir kişidir. O, tarih eğitimi ve öğretimi konusunda görüşlerini eserlerinde dile getirip, derslerinde de uygulamaya çalışmıştır.

SONUÇ

Ahmet Cevdet Paşa, Sultan Abdülmecit, Sultan Abdülaziz, V. Murat ve Sultan II. Abdülhamit'in saltanatını gören, bu dönemlerde birçok idari görevlerde bulunan, başta tarih olmak üzere çeşitli alanlarda eserler yazan önemli bir devlet adamı ve tarihçidir.

Birçok sıfatı üzerinde barındıran Ahmet Cevdet Paşa'nın çeşitli idari görevlerde bulunması (okul müdürlüğü, komisyon üyeliği, komisyon başkanlığı, müfettişlik, valilik vb.) ona farklı tecrübeler elde edebilme fırsatı vermiştir. Bu tecrübeler, kendisine, olaylara ve durumlara disiplinlerarası bir anlayışla yaklaşabilme becerisini kazandırmıştır. Bu disiplinlerarası yaklaşım ile Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı tarihçiliğine yeni bir anlayış getirmiş, bir tarih felsefesi ve metodoloji ortaya koyma çabası içerisinde bulunmuştur.

Ahmet Cevdet Paşa, yazılı ve sözlü kaynakları karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen, elde ettiği belgeleri analiz ve sentez yapabilen, olayları felsefi ve sosyolojik bir sistem içerisinde yorumlamaya çalışan, objektif eserler vücuda getirme gayreti içerisinde olan bir tarihçidir. Bu bakımdan kendinden önceki tarihçilerden farklı olarak, tarihçilikte metodolojiyi kullanmanın önemini kavramış ve metodolojiyi mümkün olduğunca eserlerinde kullanmıştır.

Herkesin, özellikle devlet adamlarının tarih öğrenmesinin gerekliliği üzerinde duran, yaşadığı dönemdeki problemlerin çözümüne dair fikirler yürüten, ömrüne birçok eserler sığdıran ve çalışkanlığı ile örnek alınması gereken bir ilim ve devlet adamıdır.

KAYNAKÇA

- Ahmet Cevdet Paşa. (1307). *Kırım ve Kafkas Tarihçesi*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet (Tertib-i Cedid) I-XII*, Dersâdet: Matbaa-i Osmaniye (İkinci Tab').
- Ahmet Cevdet Paşa. (1953). *Tezâkir 1-12*. Yay., Cavid Baysun. Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1960). *Tezâkir 13-20*. Yay., Cavid Baysun. Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1963). *Tezâkir 21-39*. Yay., Cavid Baysun. Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa. (1967). *Tezâkir 40-Tetimme*. Yay., Cavid Baysun. Ankara: TTK Yayınları.
- Ahmet Cevdet Paşa (1980). *Mâ'rûzât*. Yay., Yusuf Halaçoğlu. Çağrı Yayınları, İstanbul: 1980.
- Ahmet Cevdet Paşa (2000). *Kıyas-ı Enbiyâ I-VI*, Haz., Mahir İz. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Arıkan, Z. (1985). Tanzimattan Cumhuriyete Tarihçilik, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul: İletişim Yayınları, 1584-1594.
- Arıkan, Z. (1986). Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 173-197.
- Berkes, N. (2017). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY.
- Bıçak, A. (2009). Cevdet Paşa'nın Tarih Bilinci. *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 17-57.
- Binbaşıoğlu, C. (2014). *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Chambers, R. L. (1973). The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim, Ahmet Cevdet Paşa, *International Journal of Middle East Studies*, (4)4, 440-464.
- Cihan, A. (2007). *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*. İstanbul: Gökkuşbu.
- Doğan, İ. (2009). Sosyolojik Bir Malzeme Olarak Tezâkir. *Ahmed Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 229-245.
- Ersanlı Behar, B. (1996). *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: Afa Yayınları.
- Fatma Aliye. (1995). *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*. İstanbul: Bedir Neşriyat.
- Gündüz, M. (2015). *Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- İpşirli, M. (2000). Osmanlı Tarih Yazıcılığı. *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, (33), 616-624.
- Hayta, N. ve Ünal, U. (2011). Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908), *Türkiye'de Tarih yazımı*. (Ed.) Vahdettin Engin&Ahmet Şimşek. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 137-153.
- Halaçoğlu, Y. ve Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul: Diyanet Yayınları, 443-450.
- Kafesoğlu, İ. (1963). Tarih İlimi ve Bizde Tarihçilik. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 13(17-18), 1-16.

- Kütükoğlu, B. (1986). Tarihçi Cevdet Paşa. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 107-114.
- Kütükoğlu, M. S. (1986). Cevdet Paşa ve Aile İçi Münâsebetleri. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.199-222.
- Lewis, B. (1998). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev., Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Meriç, Ü. (1975). *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Meriç Yazan, Ü. (2009). Bir Osmanlı Sosyoloğu Ahmet Cevdet Paşa. *Ahmet Cevdet Paşa Sempozyumu (9-11 Haziran 1995)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 9-16.
- Muallim Cevdet [İnançalp] (1333). Dârümuallimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans, *Tedrisât Mecmuası*, 7 (39), 429-466.
- Ortaylı, İ. (1986). Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 163-172.
- Ortaylı, İ. (2009). *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ölmezoglu, A. (1963). Cevdet Paşa, *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 114-123.
- Özcan, A. (2013). Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *FSM İlmî Araştırmalar ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 1, 271-293.
- Özkaya, Y. (1986). Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih'inde Arşiv Balgelerini Kullanış ve Değerlendirishi. *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 145-162.
- Ünal, U. ve Bırbudak, T. S. (2013). *İstanbul Dârümuallimîni (1848-1924)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Tanpınar, A.H. (2007). Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler II. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. Haz., Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları, 205-208.
- Tanpınar, A.H. (2007). Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler III. *Edebiyat Üzerine Makaleler*. Haz., Zeynep Kerman. İstanbul: Dergâh Yayınları, 209-212.
- Tekindağ, Ş. (1971). Osmanlı Tarih Yazıcılığı. *Bellekten*, 35 (140), 655-663.
- Yinanç, M. H. (1940). Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik, *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 573-595.